

Мәлік Галым Алаудиновтың «8D02202 – Философия» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Билік феноменінің құндылықтық негізі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АНДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс философия тарихындағы билік феноменіне байланысты теорияларды құндылықтық тұрғысынан талдауға, оның рухани-онтологиялық негіздерін анықтауға, билікті зерттеудің аксиологиялық қырларын, билік механизмдерінің құндылықтармен байланысын, дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің формалары мен түрлерін, заманауи Қазақстандағы билік жүйесінің ерекшелігін философиялық тұрғыдан зерттеуге арналған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі:

Билік мәселесін зерттеу, түсіну, оны талдау, тұжырымдамалық тұрғыдан қарастыру ғылымның дамуы үшін өзекті болып табылады, әлеуметтік теорияның осы аспектілерінің дамуы әлеуметтік-философиялық мәселелерді шешуге ықпал етеді. Әлеуметтік өмір мен ұлттық мәдениет билікке тәуелді, оның қажеттілігі ешқашан жойылмайды.

Билік мың жылдан астам уақыт бойы зерттеліп келеді, бірақ ешқашан зерттеу арнасынан түскен жоқ, өз өзектілігін жоймады. Қазіргі уақытта Конфуций, Лао цзы, Шан Ян, Хань Фэй цзы, Аристотель мен Платонның, Макиавелли, Гегель, Маркстің ілімдері бүгінгі күні де жаңаша жанданып келеді. Өйткені қаншалықты адамның тұрмыс-тіршілігі, сана-сезімі өзгергенмен, білім, ғылым, өндіріс дамып, қоғам күрделеніп, жаңа қарым-қатынастар пайда болғанымен, адамның табиғаты, мәні өзгерген жоқ. Сонымен қатар, адамзаттың өркениеттің дамуындағы әрбір жаңа сатыға көшуімен әлеуметтік байланыстардың жалпы күрделенуі қоғамдағы әртүрлі ғылымдар тұрғысынан билік туралы білім мәселесін өзекті ете түсуде.

Билікті әлеуметтік-философиялық бағытын таңдау – тақырыптың қоғам өмірі үшін ғылыми-теориялық және практикалық маңыздылығымен негізделген. Тоталитарлық режимнің қойнауынан шыққан қазіргі егемен Қазақстан үшін билік мәселесі (ең алдымен саяси билік) теориялық қана емес, тікелей практикалық, өмірлік маңызы бар мәселе болып табылады. Қазақстанның дамуының тәжірибесі көрсетіп отырғандай, демократия мен заңдылықты мақсат етіп жариялаған мемлекет, биліктегі тұлғалар көбіне осы принциптерге тікелей қарама-қайшы іс-әрекетке барады. Оған себеп біздің қоғамымызда биліктің ортақ құндылықтары қалыптаспаған.

Диссертациялық зерттеуде биліктің мәні ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Әлеуметтік биліктің жалпы тұжырымдамасы саяси билікті зерттеудің бастапқы нүктесі ретінде емес, бір ұғымды екіншісінен дедуктивті шығарудың алғышарты ретінде емес, абстрактіліден нақтыға көтерілу әдісі арқылы белгілі бір билік түрін зерттеудің сатысы ретінде қарастырылуы керек.

Биліктің жалпы тұжырымдамасын жасайтын зерттеулерде жинақталған ғылыми мәліметтер қорының әртүрлі деңгейіне байланысты зерттеу күрделенеді. Бұл диссертациялық зерттеуде қоғамның дамуы мен биліктің байланысы, оның құндылықтық мәні талданады. Билік онтологиялық аспектіде – оның мәні тұрғысынан, сондай-ақ эпистемологиялық өлшемде, әлеуметтік философиялық тұрғыдан зерттеледі.

Тақырыптың ғылыми зерттелу деңгейі. Билік – мағынасы әлі толық ашылмаған көне құбылыстардың бірі. Қазіргі уақытта билікті бөлу және жүзеге асыру бұрынғысынша саясаттың негізі болып табылады және билік үшін жасырын және ашық күрес барлық жерде бар. Билік мәселелерін: оның қалыптасуын, дамуын, қоғамдағы және әрбір жеке адамның өміріндегі рөлін түсіну үшін тарих өте бай материалды қамтиды.

Жалпы билік феноменін зерттейтін әдебиеттерді төрт топқа бөлуге болады. Бірінші топта әлемдік мәдениеттегі билік феноменін қарастыруға негіз болатын шығармалар бар. Ежелгі философтардың зерттеулері билік туралы ілімнің негізін қалады, үлкен маңызы бар шығармашылық мұраны қалдырды. Билік мәселелері, оның шығу тегі, тарихи формалары Платон, Аристотель, Н. Макиавелли, Ш. Монтескье, Т. Гоббс, Дж. Локк еңбектерінде қарастырылды.

Билікті тұлғааралық қатынастардың өнімі ретінде қарастыратын классикалық тәсілдерді П. Бурдьё, М. Фуко қолданса, ал адам қоғамында жүйелі қызмет атқаратын құбылыс ретінде Д. Истон, Н. Луман, Т. Парсонс еңбектерінде көрініс тапқан. Қазақстандық философтар Қ. Әбішев, пен А.А. Хамидов биліктің мәнін құндылықтар теориясымен байланыстыра зерттеген еңбектері диссертацияның негізіне алынды.

Билікке жүйелі талдау жасауды Г. Алмонд, Д. Истон, А. Каплан, құрылымдық-функционалдық талдауды Т. Парсонс, салыстырмалылық әдісті Г. Алмонд, Д. Истон жүзеге асырды. Биліктің заңдылығы Э. Дюркгеймнің, В.Г. Ледяевтың, еңбектерінде қозғалады. Биліктің егемендігін М. Фуко, К. Шмитт қарастырды. Ф. Ницше, М. Хайдеггер билікті антропологиялық көрініс ретінде қарастырады, ал экзистенциалды бағытқа Р. Генон, шығармалары жатады. Саяси нормалар, құндылықтар, билік бейнелері П. Бурдьё, Н. Луман еңбектерінде қарастырылады.

Қазақ қоғамындағы билік мәселесін қарастыру үшін қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбаевтың шығармашылығы басты назарда болды. А.И. Левшин, Б.Б. Кәрібаев, Б.Ғ. Аяған, К.А. Пищулина шығармашылығындағы дәстүрлі қазақ қоғамындағы хандық билік туралы зерттеулер басты назарда болды. Зерттеушілердің тағы бір тобы билік технологияларын зерттеумен айналысады. Бұл жерде қазақстандық авторлар В.Ю. Дунаев, И. Зекрист, А. Сағиқызының жекелеген еңбектерін атауға болады.

Сонымен қатар заманауи қазақстандық философтардың, саясаттанушылардың, құқықтанушылар мен тарихшылардың еңбектері пайдаланылды. Мысалы, С. Өзбекұлы, Н. В. Масанов, И.В. Ерофеева, М.С. Орынбековтың еңбектерін атауға болады.

Зерттеудің ақпараттық базасы. Саяси-философиялық білім беру саласындағы әлеуметтанушылардың, саясаттанушылар, философтар, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі және оның ғылыми зерттелу деңгейі зерттеу нысанның, пәнін, мақсатын мен міндеттерін тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының нысаны. Биліктің аксиологиялық мәні.

Зерттеу жұмысының пәні. Биліктің мәні, оның қоғам үшін құндылығы, Қазақстандағы билік институттарының қалыптасуына әсер еткен ерекшеліктері мен факторлары.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты. Биліктің құндылық ретіндегі мазмұнына философиялық талдау жасау және қазақ қоғамындағы биліктің ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу мақсатына сәйкес алға қойылған міндеттер:

- философия тарихындағы билік феноменіне байланысты ілімдерге, идеяларға теориялық-әдістемелік тұрғыдан концептуалды және типологиялық талдау жасау;

- билік феноменін құндылықтық тұрғыдан қарастыратын шығыстық және батыстық саяси-философиялық ілімдерді саралау;

- билік феноменінің рухани-онтологиялық негіздеріне әлеуметтік философиялық тұрғыдан талдау;

- өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылық ретіндегі биліктің саяси негізін қарастыру;

- дәстүрлі қазақ қоғамындағы билік феноменінің құндылықтық негіздерін, билік феноменіне байланысты тұжырымдамалардың дамуының эволюциясын, қазақ философия тарихындағы өрнектелуін саралау;

- қазіргі Қазақстандағы билік саласындағы қатынастарды дәстүрлілік пен жаңашылдық тұрғысынан талдау.

Диссертациялық зерттеудің әдістемелік және теориялық негіздері. Билік, мемлекет, этнос, мәдениет мәселелері бойынша отандық және шетелдік философиялық, саяси, социологиялық және мәдени ой өкілдерінің еңбектерін, көзқарастарын, идеялары мен ережелерін құрайды.

Тақырыпты тұжырымдамалық тұрғыдан қарау кезінде диссертация ғылыми зерттеудің ең жалпы принциптерін қолданды: жан-жақты көзқарас, тарихи, құбылыстардың жалпыға бірдей байланысы және т. б. сонымен қатар, диссертацияның орталық мәселелерін зерттеу жалпы логикалық әдістер негізінде жүзеге асырылды, атап айтқанда: талдау және синтез, абстракция, аналогия және т.б. жүйелік, салыстырмалы тарихи, өркениеттік және мәдени көзқарастар.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы:

- философия тарихындағы биліктің, оның құрылымының нақты ерекшеліктері сипатталған ілімдер сараланып, концептуалданған;

- қазіргі даму жағдайларына байланысты құндылық категориясы тұрғысынан «билік» түсінігіне талдау жасалды;

- «билік» ұғымын «құндылық» ұғымы арқылы қарастыруда әділдік, шындық, ақиқат, сұлулық, ізгілік, бостандық, т.б. сияқты мега қажеттіліктер тұрғысынан өмірдің мәні ретінде көрсетіледі;

- қоғам дамуындағы саяси биліктің құндылығының мәні көрсетіледі; мемлекеттік қауіпсіздік, шекараны қорғау, дамудың стратегиясын анықтау, халықаралық қатынастарды орнату тұрғысындағы мазмұны қарастырылады;

- дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің мазмұны, формалары туралы түсініктердің қазақ философия тарихында бейнеленуінің ерекшеліктері талданады, қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік бейнесін қалыптастыру және жаңғырту факторлары анықталды;

- қазіргі қазақстандық мемлекеттік биліктің адамның өркениеттік құндылықтарын дамытудағы рөлі көрсетіледі.

Қорғауға ұсынылған неізгі ғылыми тұжырымдамалар:

1. Билік – әлеуметтік өмірді қалыптастыратын аса маңызды форма, мемлекеттің тұтастығын, мәдениетін, салт-дәстүрін сақтайтын, оның тіршілігін қамтамасыз ететін тәртіп. Негізгі әлеуметтік құбылыс, адамдардың шығармашылығының жемісі ретінде билік қоғамда, адамдардың қарым-қатынастары мен өзара әрекетінің жалпы жүйесін құрайды. Билік қоғамдық қатынастармен органикалық байланыста болады, оларға әсер етеді, өз кезегінде сан алуан құбылыстардың, процестер мен оқиғалардың ықпалына ұшырайды. Бұл ерекшеліктерді ескермегенде, билік толық емес және бір жақты болып көрінеді.

2. Билік аксиологиялық негіздерге сүйенетін болса ғана кез келген қоғамда өз функцияларын тиімді орындауға қабілетті, ол билік қызметінің нәтижелерінің оң болуына ықпал етеді. Биліктің өз еркін жүзеге асыруы тиімді басқару тетіктерін қолдана отырып, белгілі бір қоғамның тарихи дәстүрлері мен үздік әлемдік үлгілердің оңтайлы үйлесімін диалектикалық әдіснама негізінде пайдалана алған жағдайда ғана мүмкін болады. Билік мәселесі, әсіресе әлеуметтік-мәдени парадигманың өзгеруі жағдайында шиеленісе түсетіні анықталды, оның себебі трансформацияланатын қоғамдардағы көптеген негізгі аксиологиялық көзқарастардың құнсыздануы болып табылады.

3. Билік құбылысы кез-келген қоғамда және мемлекетте, оның мәдени және басқа ерекшеліктеріне, үстемдік пен бағыну қатынастарына қарамастан өмір сүрудің формасы болып табылады. Билік институттарының қажеттілігі мен орындылығы олардың жалпы ұтымдылығына тәуелді, соған қарамастан, ол қалай жүзеге асырылғанына қарамастан, билік өз функцияларын орындайды. Бұл жағдайда билік қоғамның ұйымдастырылуын, оның өмір сүруін және біртұтас біртұтас жүйе ретінде дамуын қамтамасыз ету құралы ретінде қажет.

4. Билік бейнесі жасырын болса да, қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің векторын белгілейтін шын мәнінде белсенді күш. Ол әлеуметтік-мәдени механизм арқылы ұрпақтан ұрпаққа қайта жаңғыртылады. Билік бейнесін жаңғыртудың әлеуметтік-мәдени негіздері мәдениет қалыптастырушы идеяны құрайтын тарихи анықталған мәдени, діни, ұлттық-

этникалық дәстүрлер болып табылады. Құндылықтар мен нормалар қоғамдық-саяси тәжірибеде көрініс табады,

5. Қазақ халқы қазіргі уақытта дәстүршілдіктің көптеген компоненттерін сақтауды жалғастыруда, олар негізінен белгілі бір мінез-құлық стереотиптерінде, құндылық бағалауларында, өзін-өзі ұстау әдеттерінде, кландық мүдделерге бейілділікте және т.б. Дәстүрлі қоғамдар өздерінің мәдени ерекшеліктеріне, ұжымдық құндылықтары мен қалауларына байланысты плюрализмді жоққа шығарады және авторитаризмге ұмтылады, бұл, басқалармен қатар, әлеуметтік дифференциацияның шамалы дәрежесімен сипатталатын қоғамның қолданыстағы стратификациясымен, сондай-ақ қоғам үшін әдеттегі тәртіпті сақтау қажеттілігімен және дәстүрлі нормаларды сақтамау немесе оларды өзгерту әрекеттерінің жолын кесу қажеттілігімен анықталады.

6. Нақты саяси процестердің бағытын қоғамдағы билік имиджінің басым моделі белгілейді. Қазақ қоғамында билік имиджінің дәстүрлі үлгісі басым болды және болып қала береді. Дегенмен, қазақ қоғамының кейбір әлеуметтік топтарында (зиялылар, жастар) билік бейнесінің қазіргі моделінің белгілі бір сипаттамаларын қалыптастырудың жылдам қарқыны байқалады.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлдануы. Диссертациялық зерттеудің ғылыми нәтижелері Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім Министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған басылымында 3 мақала, Скопус базасына кіретін журналдарда 2 мақала жарық көрді және бірнеше ғылыми конференцияларда талқыланды.

Зерттеу жұмысының талқылануы. Диссертация Абай атындағы ҚазҰПУ саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасында талқыланды (№10 хаттама, 26 мамыр 2024ж.) және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия кафедрасының отырысында талқыланып (№4 хаттама, 25 желтоқсан 2024ж.) қорғауға ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертация кіріспеден, әрқайсысы екі тараудан тұратын үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.